

Cilt: 5 Sayı: 9, Ocak 2017 / Volume: 5 Issue: 9, January 2017

SAİD HALİM PAŞA ÜZERİNE NOTLAR: İSLÂM ÂLEMİNİN GERİLEME SEBEPLERİ VE TÜRKLERİN İSLÂM TASAVVURU

Notes On Said Halim Pasha: The Reasons Of Decline Of The Islamic World And Turkish Islam

Mehmet Kaan ÇALEN*

ÖZ

Türkiye’de İslâmcı düşüncenin önemli isimlerinden birisi olan Said Halim Paşa, Batılılaşma meselesi ve İslâm dünyasının geri kalma sebepleri üzerine derin tahliller yapmış ve özgün düşünceler ortaya koymuştur. Paşa, İslâm dünyasının geri kalışını büyük ölçüde Müslüman milletlerin İslâm öncesi geleneklerine bağlamaktadır. Paşa’ya göre İslâm dini, Müslümanların ilerlemek için ihtiyaç duyduğu bütün esasları ihtiva etmektedir. Ancak İslâm öncesi geleneklerinin etkisiyle dinlerini yanlış yorumlayan Müslüman milletler, İslâmî ilke ve hakikatlerden uzaklaşmışlar ve bu sebeple ilerleyememişlerdir. Batılılaşma hareketlerini de ikinci bir İslâm’dan uzaklaşma olarak yorumlayan Paşa, Müslüman milletlere ilerlemek için İslâm öncesi gelenekleri ile Batı taklitçiliğini bırakmalarını ve İslâmî ilke ve hakikatlere dönmek anlamında İslâmlaşmalarını tavsiye etmektedir. Bu makalede Said Halim Paşa’nın İslâm âleminin geri kalma sebepleri ve Türklerin İslâm yorumu hakkındaki düşünceleri problematik bir yaklaşımla tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Said Halim Paşa, İslâmcılık, İslâm Medeniyeti, Batılılaşma, Türkler ve İslâmiyet.

ABSTRACT

Said Halim Pasha, one of the important figures of Islamist thought in Turkey, has deeply analyzed the subject of Westernization and the reasons of the decline of the Islamic world and revealed original ideas. Pasha attributes to the decline of the Islamic world to pre-Islamic traditions of Muslim nations to a large extent. According to Pasha, the religion of Islam contains all the basics that Muslims need for progress. But, Muslim nations, misinterpreting their religion under the influence of pre-Islamic traditions, have moved away from Islamic principles and truths and for this reason they could not progress. Pasha, who interpreted the Westernization movements as a second deviation from Islam, recommends

---

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
mkaancalen@trakya.edu.tr

Islamization, in the sense of returning to Islamic principles and truths, and to abandon pre-Islamic traditions and Western imitation to Muslim nations for progress. In this article, Said Halim Pasha's thoughts about the reasons of the decline of the Islamic world and Turkish Islam have been analyzed with a problematic approach.

Keywords: Said Halim Pasha, Islamism, Islamic Civilization, Westernization, Turkish Islam.

Giriş

Said Halim Paşa, modern Türk düşüncesinin nev-i şahsına münhasır isimlerinden birisidir. Eserlerini 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, biri müstesna II. Meşrutiyet yıllarında veren Paşa'nın zihnî mesaisini ağırlıklı olarak modernleşme meselesi teşkil etmiştir. Bu vadideki özgün düşüncelerinin, çeşitli tezlerinin, bazı çözüm önerilerinin, kimi tespitlerinin hem çağdaşlarını, hem de kendinden sonra gelen kuşakları etkilediğini söylemek mümkündür. Cumhuriyet döneminin milliyetçi, muhafazakâr ve İslâmcı çevrelerinde, Batılılaşma ve kültür değişimleri üzerine kalem tecrübesinde bulunmuş pek çok isimde Paşa'nın açık veya örtük izleri tespit edilebilir¹. Bu makalede de Paşa'nın İslâm âleminin gerileme sebepleri, Müslüman milletlerin İslâm yorumları, Türkler ve İslâm, İslâm ve milliyet gibi meseleler etrafında etki performansı yüksek düşüncelerini önce “*İnhitât-ı İslam Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*” ve “*İslâmlaşmak*” isimli risâlelerinden hareketle tahlil etmeye, netice kısmında ise diğer eserlerini de nazar-ı dikkate almak suretiyle bu konudaki düşünce yapısını daha bütünlüklü olarak resmetmeye çalışacağız.

İnhitât-ı İslâm'a Giriş: Said Halim Paşa'nın Bazı Ön Tespitleri

İslâm âleminin geriliği Said Halim Paşa için bir ön kabuldür; geri kalmışlık durumunu samimiyetle itiraf eder. Bu geriliğin mahiyetini ve sebeplerini tartışmaya başlamadan evvel, üç ön tespitte bulunur. Birincisi, İslâm âleminin içerisinde bulunduğu geriliğin gerçek sebeplerinin bilinmediğini, bu hususta derin bir cehaletin hüküm sürdüğünü vurgular ve hiçbir zihnin bu mesele ile ciddi bir surette uğraşmadığından şikâyetçi olur. İkincisi, Müslümanları bu gerilikten kurtarmayı kendilerine vazife addedenlerin, kendi mazileriyle alakalarını kesmiş olmalarını önemli bir sorun olarak işaretler ki bu nokta meseleye ve çözüme dair Paşa'dan beklenebilecek yaklaşım tarzı, tespitler ve teklifler hususunda ipucu verilebilecek niteliktedir. Son olarak, Müslüman milletlerin geri kalmış olduklarını ancak yabancıların esareti altına girdikten sonra fark edebildiklerine, Batılıların bu olguyu

¹ Kurutuluş Kayalı, Said Halim Paşa'nın etkileri hususunda şöyle der: “*İslâmcı yazarların son dönemlerdeki yeni görünümlü çoğu düşüncelerinin vaktiyle Said Halim Paşa tarafından telaffuz edilmiş olması da ilginçtir... Ülke sorunlarından kopuk olmayan ve sosyal şartların etkisini önemseyen ve her tür İslâmcı akımın Said Halim Paşa'nın düşüncelerinin doğal uzantısı olduğu açıktır* (2011: 34, 38-39).” Asım Öz, Paşa'nın entelektüel etkisine dair daha temkinli bir duruştan yanadır: (2011: 154-155).

Müslümanlardan daha önce gördüklerine temas eder. İslâm âleminin geç kalmış farkındalığı ve Batıların bu husustaki kıdemi, Batı dünyası tarafından üretilen söylemi hâkim bir konuma yerleştirerek yeni sorun alanları açmaktadır (Mehmed, 1334: 3-6; Said Halim Paşa, 1973: 171-174).

Batılılar, İslâmiyet ve Müslümanların Geriliği

Said Halim Paşa, İslâm âleminin neden geri kaldığı meselesi ile Müslümanlardan çok daha önce meşgul olmaya başlayan Batılıların, hissî ve zihnî engeller sebebiyle meseleyi doğru bir şekilde tespit ve tahlil edemediği kanaatindedir. Hristiyan dünyanın bu meselede, İslâm dinine ve Müslümanlara ait olan her şeye karşı ırsî ve şuuraltı bir kin besledikleri için tarafsızlık sorunu vardır. Daha önemli bir sorun ise epistemolojik düzeyde ortaya çıkmakta, İslâm âlemine başka bir anlam ve değer dünyasının içerisinden bakan Batılılar, “*şuûn ve hâdisât-ı şarkiyyeyi kendi hâlet-i fikriyye ve rûhiyyelerine nazaran pek yanlış tefsîr ederek ona göre hüküm*” vermek gibi bir hataya düşmektedirler (Mehmed, 1334: 4; Said Halim Paşa, 1973: 172). Neticede, geri kalmışlık İslâm dünyasının tamamında gözüktüğü için bu çöküntüyü ortak bir sebebe bağlayarak izah etme ihtiyacı duyan Batılılar, Müslüman milletler arasında tek ortak nokta olan dinlerini bu hususta mesul tutmuşlar ve Müslümanların geriliğini İslâm şeriatının noksan oluşuna bağlamak gibi bir kolaycılığı alışkanlık hâline getirmişlerdir².

İslâm Âlemindeki Gerilemenin Sebebi Dinî mi Yoksa İçtimâî ve Tarihî mi?

Batılıların İslâm dünyasındaki geriliği İslâm şeriatının noksanlığına bağlanmasını çok sathî bir hüküm addeden Said Halim Paşa, meselenin bir din meselesine ircâ edilmesine karşıdır. İçtimâî hâdiselerde dinî inançların büyük bir etkisi olduğunu kabul etmekle birlikte ona göre meselenin esasî tarihî ve içtimâîdir. İçtimâî hâdiselerde ise dinî ve mezhebî hâdiselerden farklı olarak “*efrâdın mâzisi, seciyesi, zihniyeti ve hatta yaşadıkları iklim*” gibi çeşitli faktörler de belirleyici olmaktadır³ ki Paşa bu noktada Avrupa’da ortaya çıkan içtimâî bir olgunun, dinî bir mesele gibi ele alınarak orada hüküm süren dinin kıymet ve mahiyetine atfedilmediği kaydını düşer (Mehmed, 1334: 6; Said Halim Paşa, 1973: 174). Görüldüğü üzere Paşa, dinî inançların tek başına bir gerileme sebebi olamayacağını savunur. Gerileme ve çöküş nasıl dinî inançlardan bağımsız olarak içtimâî ve tarihî bir zeminde gerçekleşiyorsa, terakki ve tekâmül de aynı sosyolojik zeminin bir neticesi olarak ortaya çıkmalıdır. Nitekim “*hiçbir dinin, hasâil ve evsâf-ı mukteziyyeye mâlik hiçbir kavmi terakki ve tekâmülden alıkoymayacağı bir bedâhet hâline girmiştir*” (Mehmed, 1334: 8; Said Halim Paşa, 1973: 176) cümlesiyle Paşa, gerileme sebebi olamayacağını söylediği dinin, en azından ilerlemeye mani teşkil

² Benzer düşüncelere “*Taassub*” isimli eserinde de değinir: (Mehmed, 1335: 108-111).

³ “*Taassub*”da şöyle demektedir: “*Cemiyât-ı beşeriyyenin terakkisine mâni olan esbâb ve avâmili tayin eylemek umûr-ı sehileden değildir. Tedenni-i akvâm, ekseriyâ medîd bir silsile-i ahvâl ve hâdisâtın tekâmül-i umûmî-i beşeriyyenin cemiyât-ı mezkûre dâhil ve hâricinde ihdâs eylediği birçok esbâb ve avâmilin neticesi olmuştur.*” (Mehmed, 1335: 112).

edemeyeceğini de beyan eder. Budist Japonlar ile Hristiyan Avrupalıların aynı seviyede medenileşmiş olmaları örneğiyle de bu iddiasını desteklemek ister. Paşanın düşüncelerinde buraya kadar herhangi bir sorun ve çelişki yok gibi durmaktadır. Ancak Paşa bundan sonra bir gerileme sebebi olamayacağını ifade ettiği dini, İslâmiyet özelinde bir ilerleme kaynağı hâline getirir ki, gerilemede ve hatta ilerlemede etkisi olmadığı iddia edilen din unsurunun şimdi bütün beşeriyet için bir ilerleme amili hâline getirilmesi izahı zor yeni bir mesele hâline gelmektedir.

Paşa öncelikle, bir din olarak İslâmiyet'in tarihte medenî bir ilerlemeyi gerçekleştirdiğini söyler. Eski medeniyetlerinin sönmeye başladığı bir anda İslâmiyet'e giren milletler, İslâm sayesinde parlak bir medeniyet kurabilmişlerdir. İkinci olarak, Müslüman milletler bugün de İslâm dininin esaslarını doğru bir şekilde anlayıp tatbik edebilirlerse içine düştükleri gerilik çukurundan çıkabilecekler ve hatta Batı medeniyetinden üstün bir medeniyet kurabileceklerdir (Mehmed, 1334: 31; Said Halim Paşa, 1973: 199). Hatta ve hatta Batılı milletlerin temeddün ve ilerleme yolundaki maceraları da İslâm'ın ideal nizamı içerisinde son bulacaktır. Hâl-i hazırdaki bocalamaları ve Avrupa medeniyetinin çeşitli kusur ve zaafı İslâm'ın esaslarından haberdâr olmamalarıyla ilgilidir. Paşa, önce ilerleme ve gerileme gibi tarihî ve içtimâî mâhiyetteki hâdiselerde dinin bir etkisinin olmadığını söyleyerek İslâmiyet'in İslâm dünyasını geri bıraktığı iddiasına karşı bir savunma mekanizması oluşturur fakat konu ilerleme meselesine gelince İslâmiyet'i bir medeniyet kurucusu din hâline getirir. “*Biz o fikirdeyiz ki şer'-i mübîn-i İslâm'ın ihtivâ ettiği desâtir-i ahlâkiyye, içtimâiyye ve siyâsiyye serâpâ tab'-ı beşerden mülhem olduğundan ilelebed nev'-i âdemin nâzım-ı mukadderâtı olmağa şâyestedir.*” (Mehmed, 1334: 28; Said Halim Paşa, 1973: 196) cümlesinden sonra bu esasları tanıyıp yüklenmiş bulunan Müslümanların, bu esasları hiç bilmeyen Hristiyanlar karşısında geri kalmış olmaları hem bu durum özelinde, hem de Paşanın önceki düşünceleri muvacehesinde önemli bir çelişki yaratmaktadır. Paşa da bu çelişkinin farkındadır:

“Din-i İslâm saâdet-i beşeriyyeye hâdim ve onu temîn eden bilcümle anâsır ve avâmili câmi min-küllü'l-vücûh bir din-i ekmele olduğu hâlde bu dine tâbi olanların akvâm-ı Hristiyânîyyeye nisbeten câlib-i nazar bir mevki-i mâduniyyette bulduklarını görüyoruz.” (Mehmed, 1334: 8; Said Halim Paşa, 1973: 175-176)

Mesele bu vadide ilerlemeye başlayınca, peşinden gidilen soru da değişir. İslâm âleminin geri kalma sebebi artık teşhis edildiği için cevap aranılacak soru, “*İslâm dünyası neden geri kaldı?*” değil, “*acaba Müslüman milletler, dinlerinde bulunan sonsuz nimetlerden ne için istifade edemediler?*” sorusudur. Demek ki Müslümanların ilerlemek için ihtiyaç duydukları her şey dinlerinde vardı, ancak onlar dinlerinden gerektiği gibi istifade edemedikleri için geri kalmışlardı. Neticede Said Halim Paşa, İslâm dünyasındaki geriliğin sebeplerini, sosyolojik ve tarihî bir zeminde tartışmak istediğini vaat etse de doğrudan dine olmasa bile dinin yanlış yorumlarına ırcâ etmek suretiyle tıpkı eleştirdiği Batılılar gibi konuyu eninde sonunda bir din meselesine yaslamaktadır.

“İslâmiyet’in mani-i terakki olup olmadığı” tartışmaları Said Halim Paşa’dan önce başlamıştır. İslâmiyet’i geri kalmanın bir sebebi olarak görmeleri mümkün olmadığı için tartışmaya İslâmiyet’in ilerlemeye engel olmadığını savunarak katılan Müslüman aydınların önlerinde aşmaları gereken önemli bir çelişki ve cevaplamaları gereken bir soru vardır: “*İslâmiyet ilerlemeye engel değilse, Müslümanlar neden geri kalmıştır?*” İslâmcı aydınlar bu soruya da cevap olarak “Müslümanların yanlış İslâm yorumunu” tartışma masasına sürerler. İslâm ilerlemeye mani değildir ancak İslâm’ı yanlış anlayan ve dinin özünden uzaklaşan Müslümanlar bu sebeple geri kalmıştır (Kara, 2005: 75-125; Kara, 2003: 234-264). Said Halim Paşa’nın görüşleri de bu çerçevede içinde vücut bulur ve geri kalmanın sebebi olarak İslâmiyet değil, İslâmiyet’in Müslümanlar tarafından yapılmış yanlış yorumları ve bu yanlış yorumların hayata geçirilmesi zikredilir. Bu bağlamda Paşa, aslında İslâm dünyasının çöküş sebebini içtimâî, tarihî, iktisadî bir zeminde tartışmaz, o geri kalmayı yine dinî bir sebebe, yani Müslümanların İslâm’ı yanlış yorumlamasına bağlar ve vaat ettiği sosyolojik ve tarihî bir açıklamayı sadece ve sadece söz konusu yanlış İslâmî yorumların ortaya çıkışını, yani Müslümanların ilerleyebilmek için dinlerinden neden faydalanamadıklarını açıklamaya münhasır kılar. İslâm dünyasındaki farklı İslâm yorumlarının tarihî ve içtimâî köklerine inmek ister, bu aşamada sosyolojik bir bakış açısı vardır ancak neticede farklı İslâm yorumları üzerinden de olsa geri kalmanın sebebi din ile açıklanır ve bu süreçte menfî ya da müspet etkisi olmadığı iddia edilen din, İslâm özelinde ilerleme ve gelişme için temel bir amile dönüşür. Paşa’nın düşüncelerinden İslâmiyet Müslümanlar tarafından yanlış yorumlanmasaydı İslâm dünyası geri kalmazdı hükmünü çıkarmak pekâlâ mümkündür. Bu noktada, onun dikkati İslâm dünyası neden geri kaldı sorusundan çok, Müslümanlar kendi dinlerini neden yanlış yorumladılar meselesine dönüktür. Paşa’nın İslâm dünyasının çöküşünü sosyolojik ve tarihî bir zeminde izah etmekten kastı da ancak “*Müslüman milletlerin dinlerinden ne için layıkıyla istifade edemedikleri*”, yani “*Müslümanlar dinlerini neden yanlış yorumladılar*” sorusuna cevap bulmaktan ibarettir. İçtimâî zeminde tartışılacak konu gerilik değil, yanlış din yorumlarıdır. Bu yaklaşım İslâm dünyası için ilerleme meselesini de aslında bir çözüme bağlamaktadır. Eğer Müslümanlar dinlerini doğru bir şekilde anlayıp yaşarlar ise, tabii olarak ilerlemeye ve gelişmeye de başlayacaklardır. Yapı aslında gayet basittir: Müslümanlar geri kalmıştır, çünkü ilerlemek için bütün esasları ihtiva eden dinlerinden gereği gibi faydalanamamışlardır. Dinlerinin öngördüğü ilerlemeyi gerçekleştirmemişlerdir, çünkü dinlerini doğru anlayıp tatbik edememişlerdir. Bu noktada dinlerini hangi sebeple doğru yorumlayamamışlardır sorusunun cevabını da iki ayak üzerine oturur. Birincisi, din yorumunun zamanın değişen şartlarına göre ayarlanamamasıdır:

“Akvâm-ı Müslime, mütemediyen hâl-i tedavülde bulunan ilcâât-ı zamanı nazar-ı itibâra almayarak tebeddül-i zamandan mütevellid ihtiyâcât-ı cedidelerinin ancak dinlerinin daha âli ve daha feyyâz bir tarzda tefsîr ve tatbikiyle kâbil olacağını idrâk edemedikleri cihetle duçar-ı inhitât olmuşlardır (Mehmed, 1334: 10; Said Halim Paşa, 1973: 178).”

İkinci ayak ise tam da Paşa'nın tarihî ve sosyolojik bir olgu olarak açıklamak istediği meseleye tekabül eder. Müslüman milletler, İslâm'ı kabul ettikten sonra hafızalarını ve hayatlarını sıfırlayamadıkları, geçmişlerini unutamadıkları, İslâm öncesi geleneklerini İslâmî döneme taşıdıkları için eski hayatlarının etkisinde kalmışlar, tam olarak İslâmlaşmamışlardır. Dolayısıyla İslâm'ı doğru yorumlamalarını engelleyen eski inançları, geri kalmalarının da esas sebebi olmuştur.

Paşa, “*İnhitât-ı İslâm*” risâlesinde, İslâm dünyasının gerilemesi hususundaki temel açıklamasını ilkeler ile hayatın örtüşmemesi, hayatın ilkelere göre kurulup yaşanmaması tezi üzerine dayandırır. Fakat daha önceki eserlerinde ve son eseri olan “*İslâm'da Siyasî Teşkilat*”ta gerilemeyi iktisadî ve ilmî sebeplerle de açıklamaya çalışır, skolastik bir kafa yapısıyla hayata temas etmeyen metafizik konular içinde dönüp duran Müslümanların deneye ve gözleme dayalı pozitif bilimlerden uzak kalışını esas gerileme sebebi olarak zikreder (Kara, 1980: 23; Said Halim Paşa, 1335: 78; Said Halim Paşa, 2003: 220-226; Kara, 2011: 153-158). “*İnhitât-ı İslâm*”da inşa ettiği düşünce yapısını tek başına tahlil etmek pek çoğu cevapsız kalan yeni sorular ortaya çıkardığı gibi eserlerini bir bütün hâlinde mütalaa etmek ise soru listesini daha da kabartmaktadır. Bu başlık altında ağırlıklı olarak “*İnhitât-ı İslâm*”dan hareketle bizim zihnimizde tutarlı bir yere oturmayan soruları işaretlemek, gerek duyduğumuz hâllerde diğer eserlerine atıf yapmak, “netice” kısmında ise çerçeveyi biraz daha geniş tutmak amacını taşımaktayız.

Paşa'nın bu risalede serdettiği düşüncelerden hareketle medeniyetlerin yükselişinin ve çöküşünün dinî sebeplerle mi, yoksa tarihî ve içtimâî sebepler mi olduğu sorusuna verilebilecek açık ve tatmin edici bir cevaba biz ulaşamadık. Paşa'nın ilk başta iddia ettiği gibi içtimâî hâdiselerde dinin tayin edici bir rolü yoksa İslâm'ın yanlış yorumlarını bir gerileme sebebi olarak, en azından başat sebep olarak kabul etmemek icap eder. Paşa, İslâm'ın gerilemeden mesul tutulamayacağını söyler ancak ilerlemek için ihtiyaç duyulacak esasları da ihtiva ettiğini beyan eder. Din, gerileme ve ilerleme hâdiselerinde esas amil ise Paşa'nın da dikkat buyurduğu Hristiyan Avrupa'nın ve Budist Japonya'nın yükselişi nasıl izah edilecektir? İslâm dışı eski inançları Müslümanları bile ilerlemek yolundan çıkarmışsa, İslâm ile hiç tanışmamış olan bu toplumlar Hristiyanlığa ve Budizm'e rağmen nasıl ilerlemişlerdir? Bu toplumların İslâm dünyasından daha ileri bir konumda olmaları bir realite ise, İslâm'ın ilerlemek için ihtiva ettiği esaslara riayet etmeden de ilerlemek mümkün olmuyor mu? Bu esaslara riayet etmeden de ilerlemek mümkün oluyorsa, Müslümanların yanlış din yorumları ve eski medeniyetleri neden geri kalmalarının bir sebebi olsun? Geri kalmanın esas sebebi olarak işaretlenen bu unsurlara rağmen, Müslümanlar geçmişte ileri ve parlak bir medeniyet kurmamışlar mıydı?

Acaba Paşa İslâm dünyası için ilerlemenin yollarını, ölçülerini ve nihai hedefini farklı mı görüyor gibi bir başka soru daha akla geliyor. Düşünce dünyasında gözükken keskin Doğu-Batı ayrımı sebebiyle Batılıların ilerlemesi ile Müslüman dünyanın ilerlemesini nitelik olarak birbirinden ayırıyor olabilir mi? İki dünyada

hayatı kuran ilkelerin farklı olması sebebiyle bir ayrılık tasarladığı açıktır ancak aslında bütün ileri konumuna rağmen Batı medeniyetini İslâm medeniyetinin eksik bir versiyonu gibi gördüğünü, iki dünya arasındaki esas ayrılığı akaitte temellendirerek beşer fıtratındaki değişmezliğe de atıfla siyasî ve içtimâî düzende gaye birliği aradığını hissettirmektedir ki bu sebeple sosyalizmi İslâm'ın kurmak istediği nizamı yakın buluyor olmalıdır. Başka eserlerinde de Müslümanların Batı medeniyetinden faydalanmalarını zaruri bir ihtiyaç olarak görmesi, tecrübî ilim metodunu Batıdan alarak tıpkı modern Batı medeniyetinin yaptığı gibi bu metodlar sayesinde doğadan hakkıyla istifade etmek suretiyle iktisadî zenginleşmeyi bir hedef olarak tayin etmesi, Batının ürettiği hürriyet ve müsavat gibi siyasî kavramları bir açıdan İslâmîleştirilmesi, bir başka açıdan da İslâmî ilkeleri bu kavramlarla ifade etmesi gibi yorumlanabilecek zihnî mesaisi nasıl okunmalıdır⁴? Paşa, Avrupalıların en azından toplumsal çelişkilerini aşarak demokratikleşme yolunda ilerledikçe Batı medeniyetinin İslâm'ın ideal nizamına yaklaşıcağını iddia ediyor, hatta sosyalist ütopya ile İslâm'ın içtimâî ve siyasî esasları arasında bir ayniyet bile kuruyor. Bu durumda İslâm'ın esaslarını hiç bilmeden, kendi iç dinamikleriyle de olsa Batılı toplumların Müslüman milletlerin önüne geçebilmeleri nasıl izah edilecektir? Paşa, İslâm'ın da esaslarını üzerine kurduğu tek bir beşerî fıtrat tasarlayıp, hangi yollardan geçerse geçsin yolculuğun hep aynı menzile doğru gittiğini, Müslüman olmanın bu yolculukta daha kestirme ve doğru bir yol çizdiğini mi düşünüyor? Hristiyan dünya da inişli çıkışlı bir macerayla İslâm'ın koyduğu hedefe doğru mu ilerlemektedir? Terakki ve tekâmül beşeriyetin esas gayesi ise, Paşa'nın bir yerde Avrupalıların dinlerini medeniyetlerine yardımcı bir unsur olacak şekilde yorumlayabildiklerini belirtmesi bu bağlamda ne mana ifade etmektedir? Burada sekülerleşme ve Protestanlaşmaya örtük de olsa bir ima bahis konusu edilebilir mi? Müslümanlar dinlerini, medeniyetlerine "yardımcı bir unsur" olarak nasıl yorumlayabilirler? Bütün bu sorulardan belki de daha önemlisi özel olarak İslâmiyet'in, genel olarak bütün dinlerin insanın fıtratında yer aldığı iddia edilen terakki ve tekâmül arzusunu motive ederek sınırsız bir ilerlemeye dayalı bir medeniyet tesis etmek gibi bir hedefi var mıdır? "*Temessük eyledikleri dindeki gâye-i kusva fitrat-ı beşeriyedeki kabiliyet-i tekemmüliyyeyi inkişâf ettirmek*" ibaresi (Mehmed, 1334: 9-10; Said Halim Paşa, 1973: 177-178) Paşa'nın eserlerini neşrettiği döneme hâkim olan ilerleme düşüncesi açısından nasıl yorumlanabilir⁵? Paşa'nın İslâm'ın itikadî ve ahlâkî esaslarından kaynaklandığını belirttiği içtimâî ve siyasî nizamını tasvir etmeye çalışırken, kısmen eleştirel bir biçimde de olsa döneminin revaçtaki kavramları müsavat, hürriyet, adalet, tecrübî bilimler, pozitivizm, idealizm gibi modern medeniyetin ürünlerine başvurması nasıl açıklanmalıdır? İslâm'ın esasları arasında modern Batılı bilim ile tecrübî usûlleri koyup, Müslümanların İslâm öncesi gelenekleri sebebiyle bunlardan uzak kaldıklarını iddia etmek ne kadar tutarlıdır?

⁴ Hürriyet, müsavat, beynelmilelçilik gibi kavramları kullanımına dair bazı eleştiriler için bakınız: (Öz, 2011: 170-172; Erkilet, 2015: 61-62).

⁵ "Tassub"da da dinin hizmetini, "*kabiliyet-i tekemmüliyyelerini nâmütenâhi tevsi ve tenmiyeden ibaret bulunan hizmet-i âliye*" şeklinde tanımlar. (Mehmed 1335:111)

“İnhitât-ı İslâm’ın” Temel Sebebi Olarak Yanlış İslâm Yorumlarının Tarihi ve İçtimâî Sebepleri

Said Halim Paşa, İslâm âleminin geriliğini yanlış din yorumuna, yanlış din yorumunu da Müslüman milletlerin İslâm öncesinden taşıdıkları geleneklerine bağlar. Bu itibarla, İslâmiyet’i kabul eden milletlerin, eski ve köklü medeniyetleri, tarihî tecrübeleri, kendilerine mahsus adet ve gelenekleri, ahlâkî ve felsefî inançları, karakterleri ve ruh halleri, içtimâî ve siyâsî esasları vardı. İslâm’ı kabul ettikten sonra Müslüman milletler İslâm öncesi hayatlarına bir sınır çekememişler, eski geleneklerini İslâmî döneme aktarmışlar, bu geleneklerin etkisiyle İslâm’ı doğru yorumlayamamışlar ve hayatı İslâmî ilkelerle yeni baştan kuracak saf bir İslâmlaşma yaşayamamışlardır. Paşa, Müslüman milletlerin tarihlerini sorunlu bir miras telakki eder ve bu istenmeyen miras için Müslüman milletlere bir tür tarihsizleşme, hafızasızlaşma, unutmama anlamında red-i miras teklif eder. Fakat İslâm milletleri, hafızalarını boşaltıp hayata sıfırdan başlayamadıkları için eski gelenekleriyle yeni dinin esaslarının yan yana yaşadığı karmaşık bir yapı ortaya çıkar. Bu yapı İslâm’ın ahlâkî, içtimâî ve siyâsî esaslarının uygulanmasında bir zaaf yaratır. Her ne kadar İslâm’ın ilk asırlarında yeni dinin etkisiyle medeniyette ilerlemiş olsalar da eski gelenekleri onları dinlerinin sevk ettiği ilerleme yolundan alı koyar ve İslâm’ın inhitâtı başlar. Anlaşıldığı üzere Said Halim Paşa için İslâm âleminin gerileme sebebi, Müslüman milletlerin tarihî mirası ile ilişkilidir. Yaşadığı dönemdeki İslâm dünyasına baktığında da bu milletleri hâlâ İslâm öncesi hayatları içerisinde görür ve şöyle der:

“Müslüman akvâmın bu inhitâtını hâlâ nüfûzundan kurtulamadıkları kable’l-İslâm hayatlarının, üzerlerine ikâ eylemekte olduğu tesîre atfetmek lâzım gelir. Şu hâlde akvâm-ı Müslimenin inhitâtı evvel ve âhir vukû bulmuş bilcümle inhitâtlar misillü bu akvâmın temîn-i istikbâl zmnında mâzilerinden ne gibi şeyleri unutmak ve fedâ etmek icâb ettiğini takdir edememelerinden neşet etmiştir (Mehmed, 1334: 9; Said Halim Paşa, 1973: 177).”

“İnhitât-ı İslâm” risâlesi üzerine, Türkçülerin yayın organı olan “Yeni Mecmûa” da imzasız fakat bazı terminolojik karinelere hareketle Ziya Gökalp tarafından kaleme alındığını düşenebileceğimiz bir tenkit yazısında⁶ Paşanın bu minvaldeki düşünceleri için şu değerlendirmeler yapılır:

“Bu ifadelerden anlaşıldığına göre İslâmiyet’in inhitâtı, İslâmiyet’i kabul eden kavimlerin, eski medeniyetlerine ait bir takım adet ve ananelerinin baki kalmasından ileri gelmiştir. Biz bu ta’lîli doğru bulmuyoruz. Çünkü, hâl böyle olsa idi, İslâmiyet’in inhitâtı, bu kavimlerin İslâmiyet’e ilk girdikleri dakikada başlamak

⁶ Yazıda hars-medeniyet ayrımının yapılması, bir milletin hayatında kavmî devirden bahsedilmesi, aydın halk ikiliği üzerinde çok durulması ve intihar olgusunun sosyolojik olarak ele alınması gibi Gökalp sosyolojisinde önemli yere sahip olan unsurların bulunması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Nitekim Kudret Bülbül ve Niyazi Berkes de metnin Gökalp tarafından kaleme alındığı kanaatindedirler: (Bülbül, 2015: 180-181; Berkes, 1978: 408).

lâzım gelirdi. Hâlbuki, muhterem müellif, bu kavimlerin İslâmiyet'i kabulden sonra, birçok asırlar 'medeniyetin şâhikasında' yüksek bir dinî hayat yaşadıklarını beyân ediyor. Bir kavim bir dine yeni girdiği zaman tabîî, eski adetleri ve ananeleri daha canlı, daha kuvvetli bir surette yaşar. Ancak yeni dinde asırlarca yaşadıkdan sonradır ki bu dinin tesiriyle eski adetlerini, ananelerini unuttur. Bir milletin kavmî adetleri, dinin inhitâtına sebep olsa idi, ilk asırda bu sebebiyeti gösterirdi. İnhitâtın birçok asırdan sonra zuhur etmesi, gösterilen sebebin doğru olmadığına delâlet eder. Bu hâdisenin sebebi, ancak o zamana ait hâdiseler arasında aranır. O hâlde İslâmiyet'in inhitâtını, en kuvvetli zamanı İslâmiyet'in kabulü anına tesâdüf eden kavmî ananelerde aramamak, belki inhitâta takaddüm eden zamanlarda yeniden tahaddüs eden ahvâlde taharri etmek iktizâ eder." (Yeni Mecmûa, 1918, 275)

Yeni Mecmûa'daki bu tenkidin Paşa üzerinde pek etkili olmadığı düşünülebilir. Çünkü bu yazıdan birkaç ay sonra neşredeceği "İslâmlaşmak" isimli yeni risâlesinde İslâmlaşmayı tanımlayıp İslâm'ın inanç, ahlâk, cemiyet ve siyaset esaslarını izah ettikten sonra bu esasların Müslüman milletler tarafından nasıl anlaşılıp tatbik edildiği meselesi üzerinde durur, bu yolla ilkeler ve hayat, yani İslâm'ın asıl hâliyle bugünkü hâli arasındaki mesafeyi göstermek ister ve eski görüşlerini tekrar ederek ayrıntılandırır. Paşa'ya göre, İslam genel bir çöküntü içerisindeki bir dünyada ortaya çıkmıştı. Tabîî olarak kendilerine Müslümanlık teklif edilen milletler de bu kötü dünyanın bir parçasıydılar. Pek çok yanlış telakki, asırlardan beri bu milletlerin zihinlerine hâkim olmuş, ruhlarına kök salmıştı. İslâm ile tanışan bu milletler, eski hayatın yanlış telakkileri ve hurafelerini terk edememişler ve neticede yeni dinin esaslarıyla İslâm öncesine ait geleneklerin yan yana gelmesiyle zihni bir karmaşanın içerisine düşmüşlerdi:

"Akâid ve telakkiyât-ı İslâmiye ile kable'l-İslâm olan evhâm ve hurâfât, kezalik İslâm'ın hür-endişliği ve müsâmahakârlığıyla taban tabana zıd olan istibdâd ve taassub her bir araya gelmişti. Kafalar İslâm'ın evâmir ve tâlimiyle İslâm'dan evvel mer'iyü'l-ahkâm bulunan bir takım ananelerin, dalâletlerin âdetâ halitası şeklinde idi. Ve bu öyle bir sürü telakkiyât ve ihtisâsât-ı mütezâddenin mahsülü idi ki bir kısmı yeni, diğerleri eski dinden doğup birincileri ikincilerine hâkim olmakla beraber bilmukâbele onların tesîri altında bulunmaktan hâlî kalamıyordu" (Prens Mehmed Said Halim Paşa, 1337: 14-15; Said Halim Paşa, 1973: 213-214).

Yeni dinin hayatı/kültürü, mevcut hayatın/kültürün de idrak, yorum ve tatbik anlamında dini biçimlendirdiği bir etkileşimden bahseden Said Halim Paşa, bu etkileşimi tabîî ve kaçınılmaz bir sosyolojik olgu gibi mütalaa ediyor görünse de aslında dinin çeşitli millî kültürler çevresinde yeniden yorumlanmasını gerçek İslâm'dan uzaklaşma, dolayısıyla İslâm âleminin geri kalmasına yol açan menfi bir gelişme olarak telakki eder. Meselâ ilk Müslümanların inançları çok kuvvetli olsa da mazileriyle ilişkilerini hemen kesemedikleri, eski dinlerinin ve millî geleneklerinin etkisini taşımaya devam ettikleri için İslâm'ın cemiyetle ilgili esaslarını tam olarak hayata geçiremediklerini ifade eder (Prens Mehmed Said Halim Paşa, 1337: 15-16; Said Halim Paşa, 1973: 214-215). Paşa, ilmî veya ahlâkî herhangi bir hakikatin, özü bozulmadan, tarafsızlığını ve beynelmilel mâhiyetini kaybetmeden

millileşemeyeceğini savunur. İslâm ahlâkının da Müslüman milletlerin “*irki ve irsi hurafeleri*” içinde kaybaldığını iddia eder. Giderek İslâmlaşacaklarına, zaman geçtikçe İslâm’dan uzaklaştılar gibi garip bir ifade bile serdedir. Konumuz açısından şu cümleleri oldukça öğreticidir:

“Müslümanlığın rûhuna taban tabana zıd olan kavmiyet, dini, üzerine mevzî bir seciye damgası vurmak suretiyle tabiatından çıkararak, ifsâd ederek İslâm beynelmileliyetini izmihlâle uğrattı. Ahlâk-ı İslâmiye Müslüman akvâmın her birine hâs olan seciye göre değişti durdu; hâlbuki o ahlâkın illet-i gâiyyesi bütün bu kavmiyetleri merkez-i hayr ve hakîkate birleştirmekten başka bir şey değildi. Ahlâk-ı İslâmiye üzerine istinâd eden içtimâiyât-ı İslâmiye dahi onun kadar bozularak öyle bir şekil aldı ki: Müslüman akvâmın her biri, nâkıs bir surette anlamış oldukları esâsât-ı İslâmiyenin birbirine karşışmasından, mevzî yahut millî âdâtın zaman zaman tesîrini göstermesinden mütevellid ayrı bir hayat-ı içtimâiyeye sahib kesildi. Artık Müslümanların ahlâk ve içtimâiyâtı İslâmî olmaktan ziyâde İrani, Hindî, Türkî yahut Arabî oldu ve vahdet-i İlâhiye-i mebde-i İslâmiye’nin nâsiye-i pâkine şâibe-i işrâk ile az çok kirlenmiş bir damga vuruldu (Prens Mehmed Said Halim Paşa, 1337: 16-17; Said Halim Paşa, 1973: 217).”

Paşa, İslâmlaşmak risâlesinde de “İslâm’ın inhitâtı”nı İslâm öncesinden kalan gelenek ve hurafelerin yol açtığı eksik İslâmlaşmaya bağlar. Dinin millî kültürler çevresinde yorumlanışını da hem İslâm’ın beynelmilel mesajını bozan, hem de İslâm’dan uzaklaşma anlamına gelen, dolayısıyla bizatihi İslâm dünyasının çöküşünden sorumlu olan bir gelişme olarak telakki eder. Fakat Paşa, bir yandan Müslüman milletlerin İslâm’ı doğru anlayıp yorumlayamadıklarını, eski geleneklerinin etkisiyle gerçek İslâm’ı yaşayamadıklarını iddia etmek suretiyle İslam medeniyetinin tarihini sorunlu bir miras haline getirir, diğer yandan da bu medeniyetin Batı medeniyetinin kuruluşuna bile yardım eden yüksek bir medeniyet olduğunu söyler. Üstüne teceddüt dönemi aydınlarının aslında sorunlu addettiği bu tarih ile alakalarını kesmelerinden de şikâyetçi olur. Bu minvalde, Yeni Mecmûa’daki tenkidin de ışığı altında, zihnimizde uyanan bazı soruları şu şekilde sıralayabiliriz:

İslâm dünyasındaki din yorumlarının hepsi mi yanlıştır? Bütün İslâm âlemi kendi dinlerini doğru yorumlamak ve gerçek İslâm’ı yaşamaktan aciz midir? Daha önemlisi Müslümanlar ne zamandan beri dinlerini yanlış yorumlamaktadır? İslâm tarihi yanlış yaşanmış bir geçmişin tarihi midir? İslâm medeniyetinin parlak dönemlerinde de din yanlış mı yorumlanıyordu? Paşa tarafından “muazzam bir medeniyet” şeklinde tavsif edilen İslâm medeniyeti, yanlış bir din yorumuyla nasıl kurulabilmişti? İslam öncesi gelenekler İslâm’ın gerilemesinin esas sebebiyse, bu geleneklerin olumsuz tesirlerini en çok İslâm’ın ilk asırlarında göstermesi ve dolayısıyla Paşa’nın Avrupa medeniyetine de yardım ettiğini söylediği yüksek İslâm medeniyetinin kurulmasını engellemesi beklenmez mi? Dahası, İslâm’ın ilk asırlarında parlak bir medeniyetin kurulmasına mani olmayan bu gelenekler, İslâm âleminin son asırlardaki geriliğinin esas sebebi olabilir mi? Müslüman milletlerin, İslâm öncesi bütün gelenekleri dinin esasını bozacak ve şirk olarak yorumlanacak bir

mahiyette midir? Bu gelenekler arasında eski dinden bağımsız ve yeni din ile uyuşması mümkün olan unsurlar yok mudur? Müslüman milletler, tarihî birikimleri olmadan yeni dinin kurmak istediği dünyaya katılabilirler miydi? Tarihî tecrübeleri, devlet felsefeleri, düşünce mirasları, edebiyatları, aile yapıları vs. hem onların İslâm'ı idrak edip yorumlamalarında, hem de İslâm'ın kurmak istediği yeni medeniyetin inşasında bir dezavantaj mı yoksa avantaj mı oluşturuyordu?

İslâm'dan İkinci Uzaklaşma Olarak Batılılaşma ve Gerilikten Kurtulmanın Çaresi Olarak İslamlaşmak

Müslüman milletlerin, İslâm'dan ilk uzaklaşması, eski geleneklerinin tesiriyle olmuştu. Bu milletler, İslâm öncesi geleneklerinden kurtulabilmiş olsaydılar, dinlerini doğru bir şekilde anlayacaklar ve bu sayede geri kalmayacaklardı. Çünkü: *“temessük eyledikleri dindeki gâye-i kusva fitrat-ı beşeriyedeki kabiliyet-i tekemmüliyyeyi inkişâf ettirmek ve insanları mâzinin mirâs-ı nekâyis ve hatâyâsından kurtarıb hakikat ve kemâle lâ-inkita takarrüblerini temîn edecek bir teâlî-i fikrî ve ahlâkîye mecbur kılmak ve bu sayede saâdet-i beşeriyeyi temîn eylemektir* (Mehmed, 1334: 9-10; Said Halim Paşa, 1973: 177-178).”

Müslümanların dinlerinin hakikatinden uzaklaşmaları sadece millî hurafelerinin yozlaştırıcı etkilerinden ibaret kalmamış, Batılılaşma hareketiyle birlikte ikinci bir İslâm'dan uzaklaşma hareketi daha başlamıştır. Paşa'nın nezdinde İslâm dünyasındaki teceddüt hareketi aslında ikinci bir İslâm'dan uzaklaşma sürecinden başka bir şey değildir. (Prens Mehmed Said Halim Paşa, 1337: 18-20; Said Halim Paşa, 1973: 219-221). İlkine göre çok daha tehlikeli addettiği bu ikinci uzaklaşmayı da aslında ilk uzaklaşmanın tabii neticesi olarak görür ve aralarında bir devamlılık olduğunu vurgular (Prens Mehmed Said Halim Paşa, 1337: 27; Said Halim Paşa, 1973: 229). Bu yapı içerisinde Paşa'nın reçetesi bellidir: Müslüman milletler mademki İslâm'dan uzaklaştıkları için geri kalmışlardır, o hâlde ilerlemeleri de onları İslâm'dan uzaklaştıran şeylerden uzaklaşarak, yani İslamlaşarak olacaktır:

“Akvâm-ı Müslime din-i İslâm'ı kabul ederek muazzam ve müşaşa bir medeniyet kurmaya muvaffak olmuşlardı. Esâsât-ı İslâmiye'yi daha güzel anlayıp daha vâkıfâne ve fâzılâne bir surette tatbîk ve icrâ eyledikleri ve onlara daha ciddi ve daha samimi bir irtibât ile bağlandıkları takdirde bugünkü küreyve-i inhitâtlarından yükselerek medeniyet-i hâzıranın fevkinde yeni bir medeniyet halk edeceklerdir (Mehmed, 1334: 31; Said Halim Paşa, 1973: 199).”

Peki, İslamlaşmak ne demektir?⁷ Paşa, İslamlaşmak düşüncesini inancın ahlâkı, ahlâkın içtimâî hayatı, içtimâî hayatın siyaseti belirlediği bir hat üzerine kurar. *“Kendisine hâs itikâdiyâtı, o itikâdiyât üzerine müesses ahlâkiyâtı, o ahlâkiyâttan mütevellid içtimâiyâtı, elhâsil o içtimâiyâttan doğan siyâsiyâtı”* ihtiva eden İslâmiyet, *“beşer hayatını sevk ve idare eden âmillerin bir toplama olan”* esaslarıyla kusursuz bir bütün teşkil eder. Bu itibarla *“İslamlaşmak demek, İslâm'ın*

⁷ Bu konuda bakınız: (Bostan, 2011: 81-99).

itikâdiyatını, ahlâkiyatını, içtimâiyâtını, siyâsiyatını daiama zamanın ve muhitin ihtiyâcâtına en muvafık bir surette tefsir ederek bunlara gereği gibi tevfi-k-i hareket etmekten ibârettir.” Said Halim Paşa’nın “*bu tatbikin ise o esasların, zaman ve muhitin ihtiyaçlarına en uygun bir şekilde tefsir edilmesinden sonra yapılması gerekir*” kaydını düşmesi önemlidir (Prens Said Halim Paşa, 1337: 4-5; Said Halim Paşa, 1973: 203-204). Hayat, “*dinin esaslarını göre hissedip, düşünüp, hareket etmek*” ile kurulur. Bu süreçte zamana ve muhite göre yorum ve tatbik farklılıklarını gerekli görür ve farklı İslâmlaşma modellerinin olabileceğini kabul eder gibi durur.

Türklerin İslâmlaşma Tecrübesi

Said Halim Paşa, “*İnhitât-ı İslâm*” eserinde, Türklerin İslâmlaşma tecrübesini diğer Müslüman milletlerinkinden ayrı bir yere koyar. Bu düşüncesini de Türklerin İslâm’dan önceki medeniyetleri, İslâm’ı yanlış yorumlamalarına ve hurafe üretebilmelerine imkân vermeyecek ölçüde basit olduğu iddiası ile temellendirir. Eski Türk medeniyeti bu bağlamda olumsuz miras teşkil edebilecek seviyede olmadığı için İslâm’ı kabul eden Türklerin terakki ve tekâmüllerine için bir engel teşkil etmemiştir. Ancak Arap ve Acem medeniyetleri ile temasları arttıkça, İslâm âleminin geriliğine sebep olan durumun etkisi altında kalmaktan Türkler de kurtulamazlar (Mehmed, 1334: 10; Said Halim Paşa, 1973: 178).

Paşa, “İslâmlaşmak” isimli eserinde de Türklerin İslâm’ın hakikatinden uzaklaşmasını özel bir bahis olarak inceler ve aynı düşünceleri işler. Yine İslâm’dan önceki medeniyetlerinin pek ileri olmamasından hareketle Türklerin ırkî özelliklerinin ve geleneklerinin İslâm’ın hakikatini bozmadığını, bu sayede İslâm’ın esaslarını kolayca benimseyip başarı ile tatbik ettiklerini belirtir. Bu bağlamda Türkler, Paşa’nın arzu ettiği saf ve tam İslâmlaşmanın numunesi olmuştur. Nitekim “*Müslümanlığı kabul eden akvâm arasında İslâm’ın mebdelerini en iyi anlayıp en güzel bir surette tatbik eden Türkler oldu*” iddiası, Türklerin İslâm’a adeta “*bir boş levha*” suretinde dâhil olup sıfır noktasından bir İslâmlaşma gerçekleştirmesi ile ilgilidir. Paşa’nın Osmanlı Türkleri için “*maddî ve manevî birçok fazâil ile meftûr bir kavim*” tanımlamasını kullanması da konumuz açısından manidârdır (Prens Said Halim Paşa, 1337: 18; Said Halim Paşa, 1973: 218-219).

Türklerin gerileyişi bir bakıma İslâm âleminin gerileyişidir. İdeal bir İslâmlaşma tecrübesi geçiren Türkler, zamanla hem hâkimiyet sürdükleri coğrafyadaki muhtelif unsurların, hem de Araplar ile Acemlerin tesiri altında kalarak yavaş yavaş ve fark etmeksizin Müslümanlıktan uzaklaşırlar ve gerilerler. Bu süreçte sadece istiklâllerini ve siyasî hâkimiyetlerini kaybetmeyerek diğer Müslüman milletlerden ayrılırlar. İslâm âlemindeki ilk İslâm’dan uzaklaşma hastalığına Araplar ve Acemler üzerinden yakalanan Türkler, ikinci İslâm’dan uzaklaşma hareketi olan Batılılaşma sürecine de katılarak “*mazilerindeki büyüklüğün İslâm’dan kaynaklandığını unutarak*” geriliğin çaresini Batılılaşmakta bulurlar ve İslâm’ın hakikatinden daha da uzaklaşırlar. Demek oluyor ki, Türkler önce şarklı milletlerin, sonra da garplı milletlerin tesiri ile İslâm’dan uzaklaşırlar (Prens Said Halim Paşa, 1337: 18-21; Said Halim Paşa, 1973: 219-221).

Paşa'nın Türklerin İslâmlaşması ile ilgili düşüncelerinde de bazı boşlukların bulunduğu kanaatini taşımaktayız. Türklerin İslâmlaşma süreci, bütün Türk dünyasında eş zamanlı olarak gerçekleşmediğini dikkate alıp, Paşa'nın da tam olarak hangi Türklerden bahsettiği belli olmasa da daha ziyâde Osmanlı Türklerini ve kısmen Selçuklu Türklerini esas aldığı kabul edersek, Türklerin eski hayatının İslâm'ın hakikatini bozmayacak ve hurafe üretemeyecek kadar ilkel olduğunu varsaysak bile, Türkler Paşa'nın tezine göre zaten çoktan kendi hakikatinin uzağına düşerek çöküş sürecine girmiş bir İslâm dünyasının ve en azından üç asırlık bir mâzisi olan bir medeniyetin içinde İslâm'ı kabul ettiler. Bu atmosfer içinde İslâm'ın saf hakikatine ulaşabilmeleri, dahası Arap ve Acemlerin aracılığına başvurmaksızın yeni dinlerini öğrenebilmeleri mümkün müdür? Muhakkak ki Türkler, yeni bir dine ve yeni bir medeniyete sonradan dâhil olmanın avantajlarını ve dezavantajları birlikte yaşamamışlar, kendi seciyeleri ve tarihî tecrübeleri doğrultusunda bu medeniyeti değiştirmişlerdir. Ancak, Araplar ve Acemler üzerinden olumsuz bir tesire maruz kalmışlarsa, bunu daha İslâm'ı kabul ettikleri ilk dakikadan itibaren yaşamış olmaları gerekmez mi?

İkinci olarak Paşa, tarihî süreci bir İslâm'dan uzaklaşma, bozulma, yozlaşma süreci gibi okur ancak ikinci bir İslâm'dan uzaklaşma hareketi olarak Batılılaşma sürecindeki yeniliklerin *“asırlardan beri kurulup yerleşmiş olan inançları, fikirleri, telakkileri, ananeleri, hisleri ve ahlaki harap etmekten başka bir iş görmediklerini”* belirterek Türkleri mazilerine bağlayan rabitaların ortadan kalkmış olmasına üzülür. Ancak *“bu mâzi hangi mâzidir?”*, *“nerede başlayıp nerede bitmektedir?”*, *“İslâm'dan uzaklaşma bu mâzinin içerisinde gerçekleşmemiş midir?”*, *“Türkleri mâzilerine bağlayan rabitalar ne zaman kopmuştur?”*, *“harap olan gelenekler zaten Acemlerin ve Arapların etkisiyle bozulmuş olan gelenekler değil midir?”* gibi pek çok soru cevapsız kalır.

Kavmiyet, Milliyet, İslâm Beynelmilleciliği ve Türk Müslümanlığı

Said Halim Paşa'nın millet ve milliyetçilik meselesini tutarlı bir terminolojik yapı içinde ifade etmekte zorlandığı anlaşılmaktadır. Bu zorluğu sadece Paşa'nın yaşadığını düşünmek yanıltıcı olur. Metinlerini kaleme aldığı dönemde millet, ümmet, kavim, ırk, cins gibi kavramlar üzerinde çeşitli tartışmalar vardır. Pek çok yazarın kişisel hikâyesinde bu kavramların kullanımında sert dönüşümler yaşanmıştır. Bugün bile söz konusu kavramları genel geçer tanımlar içine oturtabilmek pek mümkün gibi durmamaktadır. Paşa özelinde meseleyi zorlaştıran sebeplerden birisi de belki Said Halim Paşa ile okuyucusu arasında *“dil”*in önemli bir mesafe oluşturmasıdır. Paşa eserlerini Fransızca kaleme alır ve yazdığı metinler sonra Türkçe'ye tercüme edilerek neşredilir. Cumhuriyet döneminde de bu eski yazı metinlerin, yeni yazıya aktarılırken sadeleştirme işleminden geçmesi bu mesafeyi daha da açar. Neticede ümmet, millet, kavim, cins, halk, ırk, ulus, kavmiyet, milliyet, milliyetçilik, ırkçılık, millî, kavmî kavramlarının kullanışı tam bir kafa karışıklığı yaratır. Paşa'nın metinlerinde *“akvâm-ı müslime”* bazen *“mile-i İslâmiye”* olur. Kavimden ve kavmiyetten bahsedilirken birden millî, millet ve milliyet kelimeleriyle konuşulmaya başlanır (Prens Said Halim Paşa, 1337: 22-26).

“*Garptan gelen kavmiyet cereyânı*”, aynı sayfada “*milliyet cereyânına*” dönüşür (Prens Said Halim Paşa, 1337: 23). Bazen bir Osmanlı milletinden bahsedilir ancak bu milletin kimlerden oluştuğu, sadece İmparatorluğun Müslim unsurlarını mı, yoksa din ve mezhep farkına bakmaksızın bütün “*anâsır-ı Osmaniye*yi” mi temsil ettiği pek belli olmaz (Said Halim Paşa, 1335: 4, 9, 21).

Paşa, Batıdan gelen ve Batıda cari olan şekliyle milliyetçiliğe muhaliftir. Genellikle bu bapta “kavim” ve “kavmiyet” kelimelerini tercih ederse de, batılı milliyetçiliğe vurgu yaptığı zaman bu kelimeler, çeviri metinlerde “ırk” ve “ırkçılık” kelimeleriyle karşılanmaktadır ki bu dikkat doğrudur. Paşa’nın Batılı ve Batıdan ithâl edilen milliyetçiliğe dair tarifi, muhalif olduğu şeyin doğrudan “ırkçılık” olduğunu açık bir surette ortaya koymaktadır. Paşa, “*millî hodgâmlık*” şeklinde tavsif ettiği bu bağlamdaki milliyetçiliği, fertteki bencillik, taassup, gasp ve tahakküm arzularını millet düzeyine taşımak diye tasvir eder. Bu itibarla bir milletin, kendi mutluluğu için başka bir milleti sömürmesi ve yok etmesini meşru gören bu düşüncenin İslâm’ın esaslarıyla, bağdaşmayacağını, “*Müslümanca bir kafanın*” da böyle bir düşünceyi asla kabul edemeyeceğini beyan eder. Gelişmiş milletler, kendi saadetlerini daha aşağıdaki milletlerin felaketi üzerine kurdukları için millî bencillik hissine dayanan modern medeniyet, insanların en ilkel duygularını harekete geçirerek görülmemiş bir vahşete yol açmaktadır. Daha önemlisi, bu düşüncenin yerli temsilcileri “ırkçılığı” insanlığın en yüksek gayesi olarak takdim etmekte, İslâmiyet bu tarz bir ırkçılığa cevaz vermediği için de kendi dinlerine saldırmaktadırlar (Prens Said Halim Paşa, 1337: 21-24; Said Halim Paşa, 1973: 223-226). İrkçılık fikrine ve millî bencillığe dayalı Batılı bir milliyetçiliğe karşı olan Paşa, I. Dünya Savaşı’nın bu tarz bir milliyetçiliğin sonunu getireceği kanaatini taşımaktadır. Ancak sosyolojik bir vâkıa olarak millet ve milliyet gerçeğini inkâr etmez:

“*Gerek muayyen bir muhitin mahsûl-i tarihisi olmak, gerek hayatî bir hakikat bulunmak itibâriyle bugünkü milliyet cereyânının her ne suretle olsun müstakbel beynelmileliyetine inkılâb edeceğini tahayyül etmek pek gülünç olur. Şüphe yoktur ki böyle bir şeyden dolayı Alman Fransız’a benzememekten, Fransız da İngiliz yahut İtalyan’la bir olmamaktan geri kalmayacaktır*” (Prens Said Halim Paşa, 1337: 24; Said Halim Paşa, 1973: 226).

Paşa, I. Dünya Savaşı’ndan sonra ırk nazariyesine ait hurafelerin ve millî bencilliklerin son bularak beynelmilel bir dayanışmaya doğru insanlığın yol alacağını söyler ama bununla milletlerin ortadan kalkacağını da iddia etmez. Milletlerarası bir kardeşlik ve dayanışmanın oluşacağı, savaşların ve sömürünün son bulacağı, milletlerarası münasebetlerin yumuşayacağı, bir nevi Birleşmiş Milletler gibi bir yapının vücuda geleceği bir beynelmileliyet tasarlar. İslâm’ın da sosyalizmin tesis etmek istediği tarzda bir beynelmileliyet öngördüğünü belirtir. Bu iddiasını da “*ilmî hakikatlerin nasıl bir vatani yoksa; nasıl bir İngiliz matematiği, Alman astronomisi, Fransız kimyası yoksa; beynelmilel olan İslâmî hakikatlerin de vatani yoktur; dolayısıyla ayrı ayrı Türk, Arab, Acem, Hint Müslümanlıkları da olamaz*” düşüncesiyle temellendirir (Prens Said Halim Paşa, 1337: 23-25; Said Halim Paşa,

1973: 225-227). Akait, inanç esasları ve ilkeler düzeyinde beynelmilel ve cihanşümül bir çerçeve çizen Paşa, bu durumun İslâm'ın millî kültürlerin oluşumuna imkân tanımadığı anlamına da gelmediğine temas eder. “*İslâmî hakikatlerin cihânşümül seciyesi de heyet-i mecmûası ahlâk ve içtimâiyât-ı İslâmiye'nin mümessili olan ahlâkî, içtimâî, bununla beraber millî bir takım harslar ibdâ eder. Mamâfih her ne kadar bu hakikatlerin vatanı yoksa da tecellileri tefsir ve tatbik edilmekte buldukları muhîte tâbidir*” (Prens Said Halim Paşa, 1337: 25; Said Halim Paşa, 1973: 227). Anlaşıldığı üzere, Paşa bir Türk Müslümanlığı olamaz derken İslâmî akide, ilke ve hakikatlerin değışmezliğine, değıştirilemezliğine işaret eder, bu yönüyle İslâm tek ve biriciktir, milletler ve zaman üstüdür. Ancak bu ilkelerin hayata geçirilmesi anlamında, ilkelerin çizdiği hadleri aşmadan millî kültürler tarafından yorumlanmasını da zorunlu görür. İslâm dünyasının milletler halinde teşkilatlanmasını ideal bir düzen olarak kabul eder ve İslâmî hakikatlerin en mükemmel şekilde ancak bu düzen içerisinde tefsir ve tatbik edilebileceğine temas eder. Bu itibarla milliyeti kabul etmekte ve istemekte olan İslâm, batılı sapık milliyetçilik karşısında doğru milliyetçiliği esaslarını da vermektedir (Prens Said Halim Paşa, 1337: 25-26, 30-31; Said Halim Paşa, 1973: 227-228, 233). “*Ferdi, içtimâî ve siyâsî bir unsur olarak kabul eden İslâm'ın, milliyeti istediğine ve kabul ettiğine*” dair Paşa'dan yaptığımız şu iktibas konumuz açısından oldukça kıymetlidir:

“*Ferdi bir âmil-i içtimâî ve siyâsî telakkî etmek, kavmiyeti istemek ve onu kabule icbâr etmek demektir; zira kavmiyet yekdiğerine kaynaşabilen bir takım anâsır-ı içtimâîye ve siyasiyenin birleşmesi, yani uzun müddetle bir arada yaşamış, aynı lisan ile konuşur, müşterek hissiyât ve efkâra sahib, kendilerine mahsûs bir sanat, bir edebiyat vücûda getirmiş, elhâsıl diğerk beşer kümelerinden temâyüzlerine medâr olacak ahlâkî ve ruhânî bir hars ibdâ etmiş ferdlerin ittihâdından başka bir şey değildir*” (Prens Said Halim Paşa, 1337: 26; Said Halim Paşa, 1973: 228).”

Netice: Said Halim Paşa Düşüncesinde Türklere Mahsus Bir İslâm Tasavvuru Mümkün mü?

Said Halim Paşa'nın İslâm dünyasında Batılılaşma teşebbüsleri ve demokratikleşme hareketleri, İslâm dünyasının geri kalma sebepleri, Müslüman milletlerin içtimâî ve siyâsî yapısı, İslâm dünyası ve Avrupa arasındaki farklılıklar, Türk toplumunda aydın sınıfın yabancılaşması gibi konular etrafında inşa ettiği düşünceleri oldukça kıymetli, derin ve özgündür. Temel kaygısı ve arayışı, hayatı ilkeler üzerinden yeniden kurarak İslâm dünyasına mahsus bir medeniyet tasavvuru inşa etmek olan Paşa'nın, ana hatlarıyla kendi çerisinde tutarlı ve bütünlüklü bir düşünce örgüsüne sahip olduğu söylenebilirse de, eserleri bir bütün olarak okunduğunda bazen bir muhafazakâr, bazen modernist bir İslamcı, bazen Türk-İslâm sentezi çizgisinde bir Türkçü, bazen koyu bir Batı karşıtı, bazen seçmeci bir Batıcı gibi farklı izlenimler verdiğini, yerlilik/millilik ile beynelmilelcilik⁸ arasında gidip

⁸ Said Halim Paşa'da yerlilik ve millilik meselesi için bakınız: (Akın, 2011: 141-149; Bülbül, 2015: 154-156, 224, 254, 273-277, 284).

gelen bir profil çizdiğini, düşünce ve tespitleri arasında da bazı boşluklar ve çelişkiler bulunabildiğini, terminolojisinin de çeşitli sıkıntılar taşıdığını söylemek mümkündür. Bazen tek bir eseri içinde bile fark edilebilen bu hususlar, eserleri bütün hâlinde dikkate alınınca daha da belirginleşmektedir. İslâm âleminin geri kalma sebeplerine dair serdettiği fikirlerin bu minvalde yeterince tartışıldığını düşünmekteyiz. Son olarak, Paşa'nın İslâm'ın millî kültürler içerisinde yeniden yorumlanması konusunda çelişik gibi görünen ifadeleri üzerinde durarak, “*düşünce dünyasının Türklere mahsus bir İslâm yorumuna imkân tanıyıp tanımadığı*” sorusu etrafında tutarlı bir yapı kurmaya çalışacağız.

Paşa'nın Türk Müslümanlığı konusunda çok net ifadeleri mevcuttur: “*Bütün hakâyık-ı fenniye gibi hakâyık-ı İslâmiye'nin de vatanı yoktur. Nasıl bir İngiliz riyâziyesi, bir Alman hey'eti, bir Fransız kimyası olamazsa ayrı ayrı Türk, Arab, Acem yahud Hind Müslümanlığı da olamaz* (Prens Said Halim Paşa, 1337: 25; Said Halim Paşa, 1973: 227).” Paşa zaten tarihî süreç içerisindeki millî/mahallî yorumları İslâm'ın hakikatinden uzaklaşma olarak görmekte ve hatta bu hususu İslâm dünyasının geri kalmasına yol açan esas âmil olarak zikretmektedir. Paşa'nın “Türk Müslümanlığı” meselesindeki net tavrına rağmen, bu tavrı tecessüm ettiren ifadelerini bağlamına yerleştirip, aksi istikametteki düşünceleriyle birlikte değerlendirince daha farklı bir manzaranın ortaya çıktığını düşünmekteyiz. Bizim kanaatimize göre Said Halim Paşa'nın inşa ettiği düşünce yapısı idrak, yorum ve tatbik bağlamında Türklere mahsus bir İslâm tasavvuruna teorik planda imkân tanımaktadır.

Paşa öncelikle zamana, muhite ve ihtiyaçlara göre dinin yorum ve tatbik tarzının da değişebileceğini vurgular. Esasen İslâm dünyasının gerilemesini de değişen zamana ve ihtiyaçlara İslâmiyet'in daha yüksek seviyede yorumlanamamasıyla izah eder. Ona göre “*esâslar değişmez ancak tefsîr ve tatbîk tarzları değişebilir*” (Mehmed, 1334: 28; Said Halim Paşa, 1973: 195). Paşa'nın zamana, muhite ve ihtiyaçlara göre dinin yorum ve tatbik tarzının değişmesi gerektiğini ifade etmesini, ilk planda dinin millî kültürler çevresinde yorumlanabilmesine kapı araladığı şeklinde yorumlayabiliriz. Ancak, bunun için Paşa'nın İslâm dünyasının tek ve homojen bir yapı olmadığını, farklı kültürlere mensup milletlerden oluştuğunu, bu milletlerin tarihî tecrübelerinin, ihtiyaçlarının, toplum yapılarının, gelişmişlik düzeylerinin farklı olduğunu da kabul etmesi gerekmektedir.

Paşa, tek ve homojen bir İslâm toplumundan/milletinden mi, yoksa farklı farklı milletlerden meydana gelmiş bir İslâm dünyasından mı bahsetmektedir? Dinin bütün farklılıkları ortadan kaldıran bir erime potası olduğunu mu düşünmektedir? Bu noktaları anlamak her zaman kolay değildir. İlkeler ve esaslar söz konusu olduğunda Paşa tabii olarak son derece beynelmilel bir çehreye bürünür ancak şekilsiz, renksiz, tatsız, kıvamsız bir beynelmilelcilik içerisinde durduğu yeri de kaybetmez; yerli ve millî bir tavrı taşımasını da bilir. Yerliliği bazen hangi düzeyde kurduğu pek hissedilemez. Bağlama göre Garp karşısında Şark, Avrupa ve Hristiyan dünya karşısında bütün İslâm coğrafyası bir yerli tavrın zemini olabilmektedir.

Beynelmillelciliği bazen bütün beşeriyet, bazen sadece İslâm âlemi düzeyinde oluşabilmekte, hatta bazen İslâm milletleri arasında bir beynelmillecilikten değil de tek, yekpare ve homojen bir İslâm toplumundan bahsediyor gibi de görülebilmektedir. Ümmet, millet, kavim, cins halk, milliyet, milliyetçilik, ırkçılık, millî kavramlarını kullanışı da yerlilik ve milliliğin sınırlarının nerede başlayıp bittiği hususundaki belirsizliği daha da arttırmaktadır.

Paşa, Hristiyan Batı dünyasını tek ve homojen bir bütün olarak görmez. Müsterek dine ve medeniyete rağmen Alman'ın, Fransız'ın, İngiliz'in birbirlerinden farklı olduğunu sık sık telaffuz eder. Mesela Fransızların İngilizlerden asla kanun ve müessese ithal etmeyeceklerini, çünkü bunun Fransız milliyetinin tabî tarihî akışını bozacağını, Fransız millî kimliğinin yok olmasına yol açacağını beyan eder (Said Halim Paşa, 1335: 12). Avrupa içinde, ayrı bir Alman medeniyetinden, harsından, irfanından bahsettiği de olur (Said Halim Paşa, 1335: s. 59). Bu tarz değerlendirmeler, Paşa'nın Hristiyan Batı dünyasındaki farklılıkların farkında olduğunu izhar ederek, İslâm dünyasına bakışının da benzer bir noktadan olabileceğini ikaz etmektedir. Hristiyan dünya farklı milletlerden ve millî kültürlerden oluşuyorsa, bu milletler birbirlerinden müessese ve kanun iktibas etmiyorlarsa, ortak din Batı'da homojen bir toplum yaratmıyorsa aynı önermeleri İslâm dünyası için de kurmak acaba mümkün mü?

Paşa'nın İslâm dünyasından bahsederken genellikle “akvâm-ı İslâmiyye” (İslâm milletleri/ kavimleri) kullanımını tercih etmesi, birbirlerine indirgenemeyecek farklılıkların, yani milletlerin ve millî kültürlerin varlığını kabul ettiğini göstermektedir. Bu milletler, daha İslâm'dan önce oluşmuşlar, İslâm'ı kabul ettikten sonra da yaşamaya devam etmişler, hatta İslâmî döneme İslâm öncesi kültür ve geleneklerini taşımışlardır. İslâm dünyasındaki farklılıkları tarihî bir realite olarak gören Paşa, bu farklılıkları tecessüm ettiren millî geleneklere, adetlere ve tarihî tecrübeye bazen kuvvetli ve müspet vurgular yapar, bazen de bu unsurları ötelere gibi bir tavır takınır. Bazen İslâm dünyası adına sahiplenmeye çalıştığı mazi, tarihî tecrübeden, yaşanmışlıklardan, örf ve adetlerden çok soyut ilkelere ibaretmiş gibi hissedilir (Said Halim Paşa, 1973: 194-195). Ancak Paşa, her halükarda İslâm âleminin farklı şubelerden, kavimlerden, milletlerden oluştuğunu kabul eder ve ahenkli bir çeşitliğe vurgu yapar. Milletlerin ortadan kalkmayacağını, İslâm'ın da milliyeti kabul ederek istediğini, İslâm dünyasının milletler suretindeki teşkilatlanma modelinin en mükemmel düzen olduğunu belirtir. Paşa için milletlerin saadet telakkileri bile birbirlerinden farklıdır. Bu minvalde İslâm tarihi içinde Türklere, bilhassa Osmanlı Türklerine, özel bir konum tahsis eder. Batılılaşma meselesinde Osmanlı Türklerinin farklılığının altını çizer, onlara mahsus çözümler üretmeye çalışır.

“Meşrutiyet”, “Mukallitliklerimiz”, “Buhrân-ı İçtimâimiz” ve “Buhrân-ı Fikrimiz” isimli eserlerinde Osmanlı dünyası ve bir millî kültür içinden konuşan Paşa'nın muhafazakâr tonu baskındır. Mazi, tarih, İslâm medeniyetinin ve Osmanlı Devleti'nin müesseseleri hakkında müspet ve korumacı bir dili vardır. Memleket şartları, muhit, farklılık, özgünlük, Osmanlı tecrübesi, milliyet bu metinlere ruhunu

veren anahtar kavramlardır. Her milletin kendisine mahsus şartları, düşünceleri, ihtiyaçları, gelenekleri, örf ve adetleri olduğunun altını çizen Paşa, “*efkârdan eşyâya değil, eşyâdan efkâra*” gitmeyi teklif ederek yaşanılan hayat, yani millî kültür merkezli bir yaklaşımı benimser. Eğer beşeriyet farklı milletlerden oluşmasaydı, sosyoloji ile zooloji (ilm-i ahvâl-i içtimâiye ve ilm-i ahvâl-i hayvanât) garip bir şekilde birleşirdi der. (Said Halim Paşa, 1335: 30-34) “Meşrutiyet” isimli eserinde “Kânûn-i Esâsî”yi kaleme alanlara “*memleketi dikkate almadıkları*” eleştirisini yapması bu açıdan manidardır (Said Halim Paşa, 1335: 12). “*Buhrân-ı İçtimâimiz*”de “*bir memleketin müesseseleri en muazzez, en zikîymet miras-ı millisini temsil ettiğini ve müessesât-ı milliyenin terki mevcudiyet-i milliyeden ferâgatı mutazammın olduğunu*” söyleyerek gelenekleri, örf ve adetleri, tarihî tecrübeyi, millî musikiyi, Osmanlı mimarî üslûbunu vs. yüceltir (Said Halim Paşa, 1335: 72, 75-77). “*Buhrân-ı Fikrimiz*”de Batılıların millî müesseselerini ıslah ederek muhafaza etmeye çalıştıklarını belirttikten sonra Osmanlıdaki aydın sınıfın mevcut olan her şeyi yıkmak istediğinden şikâyet eder. “*Fikren muhaceret, ruhen de tebdil-i tâbiiyet*” eyleyen Batıcı aydınlar, muhitin önemini kavrayamamışlar, kendi muhitlerine yabancılaşmışlardır. Oysa milliyet ve medeniyet aynı şey demektir ve Osmanlı medeniyeti bir zamanlar Batı medeniyetinden üstündü. Paşa tipik bir muhafazakâr duruşla “*nevzuhur ve meçhul olan*” şeylere karşı mesafe koyar. Yeniliklerin, gelenekleri yıkarak toplumun maddî ve manevî varlığını sarsabileceği uyarısında bulunur. (Said Halim Paşa, 1335: 50, 53-54, 58-59) “Mukallitliklerimiz”de de “*bir milletin örf, âdât ve teâmülâtının bir günde değiştirmeye kalkmak doğru değildir*” ibaresiyle aynı uyarı vardır. Esasen “*tedenni ve inkiraz da örf ve adetlerin değişmesiyle vukua gelmektedir*” (Said Halim Paşa, 1335: 43).

Görüldüğü üzere, Osmanlı-Türk tecrübesine, bu tecrübenin tarihî süreç içerisinde ürettiği değerlere, müesseselere, örf ve adetlere, geleneklere kuvvetli vurgu yapan Paşa, İslâm dünyasındaki farklılıkların farkındadır ve bu farklılıkları tabii, kaçınılmaz ve kıymetli bulur. Bu farklılıklar ısrarla üzerinde durduğu “zamanın ve muhitin”, yani tarihin ürünüdürler. Zaman ve muhit, dinin yorumlanacağı temel birim olarak milliyeti mecbur kılar. İslâm’la beraber milletler ortadan kalkmamıştır. İslâm’da milliyeti istemektedir ki İslâm dünyası da milletler hâlinde yapılanmıştır. Bir toplumun gelenekleri yaşadığı vatan toprağından daha kıymetli bir manevî vatan vücuda getirir ve bu gelenekler o toplumu millet hâline getirir. Bu itibarla, Paşa Türk medeniyetini, irfanını, ruhunu kabul eden her Müslümanı Osmanlı Türkü olarak kabul eder. Paşa’nın güzel sanatlar ve edebiyatta milliliği kaçınılmaz addetmesi dikkate değerdir. Millî bir ruha sahip olması gereken edebiyatın bir vatani olmalıdır. (Said Halim Paşa, 1335: 55, 61-62)

Müslüman milletlerin kendilerine mahsus bir İslâm tasavvuru yaratmaları bu itibarla kaçınılmazdır. İster menfi, ister müspet bir nazarla bakılsın, zaten tarihsel pratikte de böyle olmuştur. Paşa, bir dinin bir toplumun hayatını dönüştürmesi ve değiştirmesi kadar, bir toplumun tarihinin, karakterinin, muhitinin, örf ve adetlerinin de idrak ve yorumlanma işlemleriyle o dinin tatbik edilme tarzını değiştireceğini kabul eder. Bu vadede şöyle der:

“Herhangi bir kavmin hayatı, ananâtını, secâyâsını tesis ve itikâdât-ı diniyesine bir mâhiyet-i husûsiye vererek mefkûresini tenmiye eden bir takım hâdisât-ı içtimâiyenin, bir takib-i daimisinden başka bir şey değildir... Bir dinin alacağı seciye, zemin-i tedvini olan muhite tâbi olduğundan o muhitteki tesîri de onu tedvîn ve tatbik edecek efrâdın seciyesine tâbi olmak zaruridir (Mehmed, 1334: 7; Said Halim Paşa, 1973: 175)”.

Hristiyanlık'ta Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık; İslâmiyett'e ise Sünnilik ve Şiiğin ortaya çıkışını bu mekanizma ile izah eden Paşa, hatta Alman Katolikliği ile İspanya ve İtalya Katolikliği, Türk Sünniliği ile Arap Sünniliği, Acem Şiiği ile Hint Şiiğinin de farklı olduğunu ifade eder. Bu bağlamda dinlerin, millî kültürler çevresinde yeniden yorumlanıp millî bir karakter kazanmasını tabii ve kaçınılmaz bir sosyolojik bir hadise gibi mütalaa eder. Fakat zamana ve muhite göre dinin tefsir edilmesini gerekli gören, milliyeti dinin yorumlanacağı temel içtimai zemin olarak kabul eden Paşa'nın İslâm tarihindeki Türk Müslümanlığı, Arap Müslümanlığı gibi yapılara neden karşı çıktığı, millî özellikler kazanan bu yorumları neden bir gerileme sebebi olarak işaretlediği hala cevapsız bir sorudur.

Bizim kanaatimize göre Paşa'nın karşı olduğu şey dinin zamana, muhite, ihtiyaçlara göre farklı şekillerde yorumlanması değil bir tür cahiliye dönemi mirası gibi telakki ettiği İslâm öncesi inançların, İslâmlaşmadan sonra da yaşamaya devam etmesidir. Paşa İslâm tarihi içerisinde üretilmiş millî geleneklerden değil, İslâm öncesinden geldiğini düşündüğü yapılardan rahatsızdır. Müslüman milletlerin eski hayatını ve bu hayattan devreden gelenekleri de ekseriyetle eski dinin İslâm'a aykırı inançlarından ibaret görür. Mesele Müslüman milletlerin kendi ihtiyaçlarına göre dinin ilkelerini yorumlayıp tatbik etmeleri değil, İslâm öncesi hayatlarını dinin esasları ile çelişecek şekilde devam ettirmeleridir. Müslüman milletler, İslâm'ı kabul ettikleri anda, hayatlarını ve zihinlerini sıfırlayıp, millî hayatlarını yeni baştan kursaydılar, yani değişmez ve beynelmil olan İslâmî esasları yorumlayarak “İslâmî olan millî kültürlerini” yaratsaydılar Paşa buna karşı çıkmayacaktı.

Durmuş Hocaoğlu'nun “Numenal İslâm” ve “Fenomenal İslâm” ayrımının Paşa'nın düşüncelerini ve kaygılarını anlayabilmek için önemli bir imkân sunduğunu düşünmekteyiz. Hocaoğlu, mukaddes kitabı, akaidi, düsturları itibariyle İslâm'ın tek, biricik ve değişmez olduğunu ancak, dinin insan için olması, bu yönüyle insan idrakinden bağımsız olmaması sebebiyle dinin numenasının idrâk, yorum ve tatbikinde farklılıkların kaçınılmaz olduğunu, bu itibariyle fenomenal İslâm'ın, yani Müslümanlık tarzlarının muhtelif olabileceğini, bu anlamıyla bir Türk Müslümanlığı, bir Arap Müslümanlığı, bir Fars Müslümanlığının tarihî ve sosyolojik bir olgu olarak kaçınılmaz olduğunu beyan eder (Hocaoğlu, 1999: 8-12). Paşa, bir Türk Müslümanlığı olmaz, İslâmî hakikatlerin vatanı yoktur gibi ifadeleriyle, Türkler'in İslâm'ı kendi hayatlarına ve ihtiyaçlarına göre yorumlayıp tatbik edemeyeceklerini kastetmemektedir. O, numenal İslâm'ın, yani İslâm akaidinin ve esaslarının zamana ve muhite göre değişmeyeceği, bu yönüyle İslâm'ın zaman, mekân ve milletler üstü olduğu hakikatine işaret eder. Bu anlamıyla bir Türk Müslümanlığı mümkün değildir. Ancak Paşa'nın İslâm'ın yorum ve tatbiki

anlamında bir Türk Müslümanlığına, yani fenomenal İslâm'a karşı olmadığı, bunu kaçınılmaz ve gerekli gördüğü de açıktır. Paşa'nın çelişir gibi ifadeleri bağlamına oturtulduğunda bu çelişkiler ortadan kalkmaktadır. İnsana bir hareket tarzı tayin eden esaslar değişmezdir, fakat esasların tefsir ve tatbik tarzları değiştiği, “*bir dinin alacağı seciye, zemin-i tedvini olan muhite tâbi olduğundan o muhitteki tesiri de onu tedvin ve tatbik edecek efrâdın seciyesine tâbi olmak zaruri*” olduğu için bir Türk Müslümanlığı ve Türklerle mahsus bir İslâm tasavvuru zaruri olduğu gibi tarihen de sabittir. Said Halim Paşa'nın ifadesi ile:

“*İslâmî hakikatlerin cihânşümûl seciyesi de heyet-i mecmûası ahlâk ve içtimâyât-ı İslâmiye'nin mümessili olan ahlâkî, içtimâî, bununla beraber millî bir takım harislar ibdâ eder. Mamâfih her ne kadar bu hakikatlerin vatani yoksa da tecellileri tefsir ve tatbik edilmekte buldukları muhite tâbidir*” (Prens Said Halim Paşa, 1337: 25; Said Halim Paşa, 1973: 227).

KAYNAKÇA

- Akın, Mahmut, H. (2011). “Said Halim Paşa Düşüncesinde Yerlilik Meselesi”, *TYB Akademi*, S. 3, s. 141-149.
- Berkes, Niyazi (1978). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Bostan, M. Hanefî (2011). “Said Halim Paşa'da ‘İslâmlaşmak’ Düşüncesi”, *TYB Akademi*, S. 3, s. 81-99.
- Bülbül, Kudret (2015). *Siyasal Bir Düşünür ve Devlet Adamı Said Halim Paşa*, İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Erkilet, Alev (2015). *Mazlum Doğu'nun Mağrur Çocukları*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Hocaoğlu, Durmuş (1999). “Türk Müslümanlığı Üzerine Bazı Notlar”, *Köprü*, S. 66, s. 8-23.
- Kara, İsmail (1980). “Said Halim Paşa'nın Hayatı ve Görüşleri II. İslâm Dünyasının Gerileme Sebepleri”, *Fikir ve Sanatta Hareket*, VII. Devre, S. 14, Nisan, s. 19-24.
- Kara, İsmail (2003). “İslâm Düşüncesinde Paradigma Değişimi”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. I, İstanbul: İletişim Yayınları, s. s. 234-264.
- Kara, İsmail (2005). *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İsmail (2011). *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, C. 1, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kayalı, Kurtuluş (2011). *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Said Halim Paşa Üzerine Notlar: İslâm Âleminin Gerileme Sebepleri ve Türklerin İslâm Tasavvuru / Mehmet Kaan ÇALEN

Mehmed (1334). *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye*, İstanbul.

Öz, Asım, (2011), “Fark Düşünürü ve İslâmcılık Üzerine Dolaylı Açılımlar”, *TYB Akademi*, S. 3, s. 151-174.

Prens Mehmed Said Halim Paşa (1337). *İslâmlaşmak*, Dârü'l-Hilâfe.

Said Halim Paşa (1335). *Buhrânlarımız*, İstanbul.

Said Halim Paşa (1973). *Buhranlarımız*, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düздаğ: Tercüman 1001 Temel Eser.

Said Halim Paşa (2003). *Bütün Eserleri*, Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, İstanbul: Anka Yayınları.

“Tenkid: İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemîyye” (1918). *Yeni Mecmûa*, Birinci Sene, İkinci Cild, Sayı: 40, Nisan, s. 275-277.